

Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı

The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article

**Nilüfer ÖZTÜRK KOCABIYIK – Tolgonay ADILCAN KIZI –
Hatice TEBER**

Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Harran University, Faculty of Divinity,
niluferozturkkocabiyik@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3218-8258.

Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kyrgyz-Turkish Manas University, Graduate School of Social Sciences,
adyzhankyzytolgonai@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-4789-6567.

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Faculty of Divinity Akdeniz University,
Antalya / Turkey, haticeteber@akdeniz.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003- 4517-0698

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	7 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atf / Cite as: Öztürk Kocabiyik, N. – Adılcın Kızı, T. – Teber, H. (2022), Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı/The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 449-471. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1127529>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı

Nilüfer ÖZTÜRK KOCABIYIK – Tolgonay ADILCAN KIZI – Hatice
TEBER

Öz

İslam düşüncesinin teşekkül dönemi olarak da isimlendirilen yaklaşık ilk üç yüz yıllık dönem İslam mezhepleri tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde bir kısmı zamanla kaybolan ancak büyük bir kısmı varlığını günümüze kadar devam ettiren belli başlı düşünce ekollerinin temelleri atılmıştır. Mezheplerin henüz tam olarak teşekkülünü tamamlamadığı bu süreçte ekoller arasında bir takım etkileşimler olabildiği gibi önde gelen şahısların mezhebi aidiyetleri de tartışma konusu olabilmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerinin daha sağlıklı olarak aydınlatılabilmesi açısından ilk döneme ait eserlerde mezhep mensuplarının kendileri hakkında verdikleri bilgiler kadar diğer mezhepler hakkında verdikleri bilgiler de büyük öneme sahiptir. Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişkinin itikadi boyutu ve tarihsel seyri her zaman tartışma konusu olmuştur. Fıkhi konulardaki görüşleri ile Hanefi mezhebine yakın olarak tasnif edilen Zeydiyye itikadi açıdan da her zaman Mu'tezile ile birlikte anılmaktadır. Zeydiyye'nin ortaya çıkışı itibariyle Mu'tezile'den etkilendiği iddiaları olsa da Zeydiyye'nin doğuşu itibariyle bağımsız bir mezhep olduğu ancak sonraki süreçte iki mezhep arasında etkileşim olduğu görülmektedir. Bu noktada erken dönem Mu'tezili âlimlerinden olan Ebü'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Zeydiyye konusundaki görüşlerinin hem Zeydiyye'nin daha sağlıklı anlaşılması hem de Zeydiyye-Mu'tezile ilişkisinin tarihi sürecini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Belhi el-Kâ'bi, Makalat, Zeydiyye, Mutezile.

The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article

Abstract

The first three centuries after the death of the Prophet is of great importance for the history of Islamic sects. In the said period, which is also called the formation period of Islamic thought, the foundations of certain schools of thought were laid, some of which disappeared over time, but a large part of which continues to exist until today. In this process, where the sects have not yet fully formed, there may be some

interactions between the schools, as well as the sectarian affiliation of the prominent people can be a matter of discussion. In terms of enlightening the emergence and development processes of sects in a healthier way, the information given by the members of the sect about other sects in the works of the first period is of great importance as well as the information they give about themselves. Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. The theological dimension and historical course of the relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila have always been the subject of discussion. Although there are claims that Zaydiyya was influenced by Mu'tazila as of its emergence, it is seen that Zaydiyya was an independent sect as of its birth, but there was an interaction between the two sects in the later period. At this point, we believe that the views of al-Kabî, one of the early al-Mutazilite scholars, on Zaydiyya are important in terms of both a better understanding of Zaydiyya and showing the historical process of relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila.

Keywords: Islamic Thought, al-Balkhi al-Kabî, al-Makalat, Zaydiyya, al-Mutazila.

Structured Abstract

The first three centuries after the death of the Prophet is of great importance for the history of Islamic sects. In the said period, which is also called the formation period of Islamic thought, the foundations of certain schools of thought were laid, some of which disappeared over time, but a large part of which continues to exist until today.

In this process, where the sects have not yet fully formed, there may be some interactions between the schools, as well as the sectarian affiliation of the prominent people can be a matter of discussion. In terms of enlightening the emergence and development processes of sects in a healthier way, the information given by the members of the sect about other sects in the works of the first period is of great importance as well as the information they give about themselves. It is known that a defensive or rejecting approach was displayed in the historical sources of the early sects. It would be appropriate to subject the aforementioned sources to a separate reading in order to understand the situation of the sects that are opposite or similar to each other.

Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. The theological dimension and historical course of the relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila have always been the subject of discussion.

Abu al-Qasim al-Balkhî is usually mentioned as al-Kâbî in references to the tribe he belongs to. Since al-Kabî was born in the city of Belh in Khorasan in 273/886, he is also known as al-Balkhi in relation to the city where he was born. An important

reason for his fame stems from his adoption of Mutazili views. Ibn al-Nadim states that al-Kabî is one of the prominent scholars of the Baghdad Mutazila.

Within the framework of the information he gave in his Kitâb al-Maqâlât, al-Intisar, the work of his teacher Abu al-Husayn Abda al-Rahîm al-Khayyât (d. 300/913), is among the main sources of al-Kabi. In addition, Abu Isa al-Warraq's (d. 247/841) Maqalat al-Mulhidin also is among his sources. Among those who taught knowledge from al-Kabi are Abû al-Tayyib Ibrahim b. Muhammad b. Shahhâb, Abu Jafar Muhammad b. Abd al-Rahman Ghubba, Abû al-Hasan al-Ahdab and some scholars of his era who held the itizal. With the formation of the Mutazila, Islamic thought also experienced its heyday, and through the policies of the governments that supported the thought of itizal, a liberal thought environment was created. Abû al-Qasim al-Kâbî al-Balkhî was one of the most important names of this age.

al-Kabî wrote his book called Kitâb al-Maqâlât in five sections, each of which was classified under the name of science. The reasoning (nazar) and the perception of the truth, the classification of the sects of people of Qibla, theological debates, the sects of the members of other religions, and finally the debates on the subject of the people and nature are examined in these five chapters. In the work, it is witnessed that a judgmental language is avoided and all sects are described as they are. On the other hand, what is written on the subject of Mutazila in al-Maqâlât shows itself as one of the original aspects of the work. This section must have been edited under the control of al-Khayyât, the leading figure of the Mutazila and the teacher of the author.

Al-Zaydiyya, which emerged in the early periods of Islamic history, has a more moderate appearance compared to other Shiite sects in terms of its views and practices. Al-Zaydiyya emerged in Kufa in 122/740 for political purposes to seize the state administration. For this reason, the birth of Zaydiyya begins with the rebellion of Zayd b. Ali against the caliphate of the Umayyads in Kufa. This political formation later evolved into a sectarian direction.

Al-Ka'bi, who states that after the death of the Prophet Muhammad, the Muslims first came into conflict about the imamate, classifies the sects under six groups as Shia, Hawarij, Mutazila, Murjje, Amma and Hashwiyya. Al-Ka'bi emphasized that after the imamate issue, the Muslims also disagreed on Ahl-al-Ridda, some events during the caliphate of Osman, the issue of allegiance to Ali, the disagreements between Talha, Zubayr and Aisha and Ali, the struggle of Muawiya and Ali and the case of the arbitration, and as a result of these conflicts, Hawarij and Shia, he states, emerged and the conflicts between these sects still continue at his time.

Al-Kabi, who gives information about the birth of the sects, their subgroups and some individuals, comparatively gives the views of the sects on theological issues under the sub titles. In the fourth chapter, titled the issues that Ahl al-Milla disagree, he systematically reports the theological views of the sects.

Abu al-Qasim al-Kâbi reports the views of Zaydiyya on theological issues in his work, generally within the framework of the methodology of the Zaydi tradition. According to his narrations on this subject; God's essence and power are endless. The fact that his essence or power is infinite is not found in later creations. His might is from himself or a part of it. It is eternal. Since Allah is neither a body nor an accident, it is necessary and permissible for these attributes to belong to Allah. God is exalted. Because He is the Creator of finitude and limitation. He is omnipotent in himself, nothing can help him. He does not need the power of anything else. In addition, al-Balkhi also participated in the discussions about the Quran being the word of Allah in his work and gave the following information. Al-Balkhi agrees with Zaydi view on the Quran as follows: The Quran is the word of God, it was revealed by him. Undoubtedly, the Qur'an, which existed after it did not exist before, was created by

Allah. Al-Balkhî also adopted the basic views of the Zaydi tradition on the subject of al-wa'd wa al-wa'id. On the matter of al-amr bi al-maruf wa nahy an al-munker (commanding the right and forbidding the wrong), al-Balkhi, following the example of Yazid b. Muawiya, stated that it is a duty of every Muslim to order good and forbid evil.

Giriş

İslam düşüncesinin teşekkül dönemi olarak da isimlendirilen yaklaşık ilk üç yüz yıllık dönem İslam mezhepleri tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde bir kısmı zamanla kaybolan ancak büyük bir kısmı varlığını günümüze kadar devam ettiren belli başlı düşünce ekollerinin temelleri atılmıştır. Mezheplerin henüz tam olarak teşekkülünü tamamlamadığı bu süreçte ekoller arasında bir takım etkileşimler olabildiği gibi önde gelen şahısların mezhebi aidiyetleri de tartışma konusu olabilmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerinin daha sağlıklı olarak aydınlatılabilmesi açısından ilk döneme ait eserlerde mezhep mensuplarının kendileri hakkında verdikleri bilgiler kadar diğer mezhepler hakkında verdikleri bilgiler de büyük öneme sahiptir. Erken dönem mezhepler tarihi kaynaklarında savunmacı veya reddiyeci bir yaklaşım sergilendiği bilinmektedir. Söz konusu kaynakların birbirine muhalif olan veya benzerlik arz eden mezheplerin durumlarının anlaşılması noktasında ayrı bir okumaya tabi tutulması yerinde olacaktır.

Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişkinin itikadi boyutu ve tarihsel seyri her zaman tartışma konusu olmuştur. Fıkhi konulardaki görüşleri ile Hanefî mezhebine yakın olarak tasnif edilen Zeydiyye itikadi açıdan da her zaman Mu'tezile ile birlikte anılmaktadır. Zeydiyye'nin ortaya çıkışı itibariyle Mu'tezile'den etkilendiği iddiaları olsa da Zeydiyye'nin doğuşu itibariyle bağımsız bir mezhep olduğu ancak sonraki süreçte iki mezhep arasında etkileşim olduğu görülmektedir. Bu noktada erken dönem Mu'tezilî âlimlerinden olan Ebü'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Zeydiyye konusundaki görüşlerinin hem Zeydiyye'nin daha sağlıklı anlaşılması hem de Zeydiyye-Mu'tezile ilişkisinin tarihi sürecini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

1. Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî ve Makâlât İsimli Eseri

Ebü'l-Kâsım el-Belhî, ait olduğu Kâ'bî'ye nispetle kaynaklarda genellikle el-Kâ'bî olarak zikredilmektedir. Kâ'bî, Horasan'ın 273/886 yılında Belh şehrinde dünyaya geldiği için doğduğu şehre nispetle Belhî olarak da bilinmektedir¹. Şöhretinin önemli bir sebebi de onun Mu'tezilî görüşleri benimsemesinden kaynaklanmaktadır. İbn Nedîm el-Kâ'bî'nin Bağdat Mu'tezile'sinin adından söz edilen bilginlerinden biri olduğunu ifade etmektedir (İbn Nedim, 1971:219; Watt, 1981:312).

Ebü'l-Kâsım el-Belhî, dönemin önemli bir ilim merkezi olan Bağdat'ta giderek, Bağdat Mu'tezile'sinin önemli ismi el-Hayyât'ın (ö.300/913) öğrencisi olmuştur. Bağdat'a gitmeden önce kelâm ilmi ile nasıl ilgilendiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Zeydiyye'nin ilk yerleştiği bölge olan Taberistan'a giderek burada imam Muhammed b. Zeyd'in yanında bulunmuş ve Nesef şehrinde hocalık yapmaya başlamıştır (Ebü'l-Fida, 2017:5276). Ka'bî'nin 319/931 yılında Belh'de vefat ettiği zikredilmektedir².

Ka'bî'nin başta kelâm ve Arap dili olmak üzere farklı alanlarda eserler yazdığı ayrıca hadis, fıkıh, tefsir ilimleriyle de ilgilendiği bilinmektedir. Yunan felsefesi konusunda da eserler yazmış olan Ka'bî, bilgili ve cömert bir kimse olarak tanınmaktadır (Bebek, 2001: 27). Genellikle görüşleri Bağdat Mu'tezilesi ile aynı kadedoride değerlendirilen Ka'bî'nin çok sayıda destekçisi olğu gibi kendisini tanıyan çevrelerin yoğun eleştirilerine de maruz kalmıştır. Abdulkâhir Bağdâdî, Usûl adlı eserinde birçok konuda Ka'bî'nin görüşlerinin Eş'arî'nin görüşlerine benzediğini kaydetmektedir (Watt, 1981:375). Eş'arî de Makâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı eserinde

¹ Rical kitapları ve ansiklopedik-bibliyografik kaynaklarda asıl adı ve künyesi; Ebü'l-Kâsım Abdullah b.Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî el-Belhî el-Mu'tezilî'dir. İsmi ve künyesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Abbas Kummi, *el-Kûna ve'l-Elkâb*, Beyrut, 1983, I, 177; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l- A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1987-2004, XXIV/ 584; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.R. Fığlalı, Ankara 1991. s. 12,133; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. F. Bedran, Beyrut 1996.s. 82; Fikri Zeki Cezzar, *Medâhilü'l-Müellifin ve'l-A'lamü'l-Arab Hatta âm 1215 h /1800 m*, Riyad, 1991 s. 68; İbnü'l-İmad, Ebü'l Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed 1089/1679, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Thk, Mahmud Arnaut, Abdülkadir Arnaut, Beyrut, 1989, IV/ 93; Kâtip Çelebî, 1067/1657, *Keşfü'z-Zünûn an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun*, Beyrut,1835, II/ 243.

² İbn Kesîr, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi el-Ka'bî'nin Kelamcı olduğundan bahsederek Beni Ka'b Kâ'bî'yesine mensup Mu'tezile âlimlerinden olmasından başka da Kâ'bî'ye taifesinin kendisine nisbet edildiğini yazmıştır.

Ka'bi'nin görüşleri ile ilgilendiğini gösteren ifadeler yer vermektedir (Eş'arî, 1980: 230).

Kâ'bi'nin çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olduğu ve ilahî sıfatlar konusundaki görüşlerini özellikle de Yunan felsefesinde kullanılan tabiattaki devamlılık düşüncesini Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ve İbn Şihâb el-Belhî gibi öğrencilerine aktardığı hakkında bilgiler, sonraki kaynaklarda yer almaktadır (Belhî, 2018: V-X). O, hocası Ebü Hüseyin el-Hayyât (ö. 300/913)'tan aldığı Bağdât Mu'tezilesi'nin görüşlerini daha da geliştirerek kendine özgü bir düşünce sistemi meydana getirmiştir (Bağdadî, tsz: IX/384).

Yine Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi'nin Hanefî fıkhıyla amel ettiği bununla birlikte itikadî açıdan Mu'tezilî fikirleri sayesinde kendisine itibar eden insanlara öncülük ettiği kabul edilmiştir. Mâtürîdî de Kâ'bi'yi eserlerinde sık sık eleştirilmiştir (Mâtürîdî, 2015:105). Hatta bazı Eş'arîler'ce bilgisizlikle dahi itham edilmiştir (İsferâyinî, 1988:77). Mu'tezile âlimlerinin bir kısmı ile de görüş ayrılığı içerisine düşen Kâ'bi, Zekeriyâ er-Râzî, İbnü'r-Râvendî ve özellikle de Ebü Ali el-Cübbâ'ye yönelik tenkitler yapmış, kelamın çeşitli konularında yazmış olduğu müstakil reddiyeler ile adından sözettirmiştir. Eş'arî'nin de özellikle Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi'nin yazdığı tefsirlere eserlerinde sürekli reddiyeler yaptığı görülmüştür (Kalaycı, 2013:57). Şehristânî'nin Hayyatiyye-Kâ'biyye gibi fırka isimlerini birleştirerek zikretmesi de el-Kâ'bi'nin konumu hakkında dikkat çekicidir (Şehristânî, 1996:77). Onun Sâmânî devlet adamlarının yanında kalmasından, Maverâünnehir şehirlerinden Nesef'e ve ardından da Semerkant'a gelerek vali ile ilişkilerinden olsa gerek İmâm Mâtürîdî, Ka'bi'n "zalim devlet adamlarıyla yakınlık kurduğunu" dillendirmiştir (Özen, 2003:57; krş. Mâtürîdî, 2015:503).

Kâ'bi Kitâbu'l-Makâlât'ında kendi verdiği bilgiler çerçevesinde temel kaynakları arasında hocası Ebü'l-Hüseyin Abdürrahîm el-Hayyât'ın (ö. 300/913) el-İntisâr'ı başta gelmektedir. Ayrıca Ebü İsa el-Verrak (ö. 247/841)'ın Makâlâtu'l-Mülhidîn'i de yer almaktadır (Belhî, 2018:50). Kâbi'nin kendisinden ilim tedarik edenler de kaynaklara yansıdığı kadar; Ka'bi'nin öğrencileri arasında Ebü'l-Tayyib İbrahim b. Muhammed b. Şehhâb, Ebu Ca'fer Muhammed b. Abdîrrahman Gubbe, Ebü'l-Hasan el-Ahdab ve devrinin i'tizal fikrini taşıyan bir kısım ilim erbabı olduğu kaydedilmektedir (İbn Nedim, 305; Hemedânî, 1974:331). Mu'tezile, teşekkül ettiği dönemle birlikte İslâm düşüncesi de parlak dönemlerini yaşamış; bu düşünceyi destekleyen iktidarların politikaları sayesinde de özgürlükçü bir düşünce ortamı yaratmıştır. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî de, bu çağın en önemli isimlerinden birisi olmuştur (Koç, 2021: 25).

Kâ'bi'ye ait olduğu söylenen eserler arasından Kitabu'l-Makâlât elimize ulaşabilmiştir. Kitabın tamamı ilk defa 2018 yılında KURAMER olarak da bilinen Kur'an Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Eser, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Dr. Hüseyin Hansu, Ürdün Üniversitesi'nden Dr. Râcih Kurdî ve Amman Üniversitesi'nden Abdulhamîd Kurdî tarafından tahkik edilmiştir (Belhî: 9, 34).

Belhî'nin kelimeler ilmi ve mezheplere dair yazdığı bu eserin dışında temel İslamî bilimlere ait tefsir ve hadis alanıyla da ilgilendiği, ayrıca tarih, felsefe, tabakat, ilimlerine dair literatüre girmiş bulunan kırka yakın eseri olduğu bilinmektedir. Kâbi el-Belhî, *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât* adlı eseri konu edindiğimiz *Kitâbu'l-Makâlât*'ın sonuna bir bölüm şeklinde kaydetmiştir. Bu bölümde yeryüzü şekilleri, tabiatta ortaya çıkan renkler ve konuşulan dillerin mevzu bahis edildiği görülmektedir (Mesûdî, 1964: I/87).

Kitâbü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl ve Kitâbu Tefsîru'l-Kebîr li'l-Kur'ân gibi tefsir ve hadis alında yazdığı eserler³ dışında da yine Kâ'bi'ye nispet edilen ancak elimize ulaşamayan eserlerinin bir kısmı da şunlardır: Evâ'ilü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn, Kitâbu'l-Cedel ve Adâbu Ehlihî ve Tashîhi İlelihî, el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Gâib, el-Esmâ' ve'l-Ahkâm, en-Nakz ale'r-Râzî fî'l-İlmi'l-İlâhî, en-Nihâye fî'l-Aşlahâ alâ Ebî Alî, Nakzu Kitâbi Ebî Alî el-Cübbâ'î fî'l-İrâde, Te'yîdu Ebî'l-Hüzeyl fî'l-İ'câz, el-İntikâd fî'l-Ulûmi'l-İlâhiyye alâ Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, el-Mesâ'ilü'l-Vâride fî'l-Acz, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Tabakâtu'l-Mu'tezile (Kehhâle, tsz: VI/31). Ebû'l-Kâsım Ka'bi, Kitâbu'l-Makâlât'ı yazmaya çok erken yaşlarda başladığını kaydetmektedir ki henüz yirmili yaşların başında olduğu bir zamana tekabül etmektedir (Arıkan, 2018:499).

³ Kitâbü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl, Kâ'bi'nin hadis literatürüne kazandırdığı bu eserin yazma nüshası, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye'dedir. Eserde müellif, haber çeşitlerini yazmış, ardından hadis ilimlerinin dakik konularını ele almıştır. Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*, thk. Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut (2000/1421). Eser üzerine akademik çalışmalar da yapılmıştır. Taha Çelik, *Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî ve Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical Adlı Eseri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2009. Belhî'ye nispet edilen, Kitâbu Tefsîru'l-Kebîr li'l-Kur'ân adlı eser, bugün elimizde mevcut değildir. Dr. Hudr Muhammad Nabhâ Kâ'bi'nin tefsire ait aktardığı malumatı çeşitli iktibaslardan derleyerek onun bu alanda da önemli bir kaynak olduğunu göstermiştir. Bu eser Tefsîru Ebî'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî olarak neşredilmiştir. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Belhî Kâ'bi, *Tefsiru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî*, Cem' ve i'dad ve thk. Hıdr Muhammed Nebhâ, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2007/1428.

Mu'tezile imamlarının öncüsü sayılan Kâ'bî'nin Kitâbu'l-Makâlât adlı bu eseri yaşadığı döneme kadar Müslümanlar arasında ortaya çıkan dinî ve siyasi farklılaşmaları ele almıştır. O, İmâm Eş'arî ile aynı çağda yaşamış ve makâlât sahasının kendisinden sonraki müelliflerine de bu konuda kaynaklık etmiş bir müelliftir (Acar, 2006:27). Özellikle de el-Fark beynel'l-Fırak sahibi Bağdâdî, el-Hûrû'l-În sahibi Neşvânu'l-Himyerî (Himyerî, 1985:199) gibi makâlât yazarlarının yararlandığı bir kitap olmuştur. Kâ'bî, "Makâlât"ın mukaddimesinde, eserini yazarken kendisinden önceki âlimlerin bırakmış olduğu ilk tasniflere ve kendisinden eğitim aldığı Hayyât'ın düşüncelerini mehzaz aldığını ifade etmiştir (Belhî:5, 33). İbnü'l-Murtaza da fırkalara ait tasnif sistemini Kâ'bî'nin Makâlât'ındaki bilgiyi tahlilederek; fırkaları Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviyye'den müteşekkil göstermiştir (İbnü'l-Murtazâ, 1979:18).

Kâ'bî Kitâbu'l-Makâlât isimli eserini her birini fen adı altına tasnif ettiği beş bölüm halinde kaleme almıştır. Nazar ve hakkın idraki, ehl-i kible fırkaların tasnifi, kelâmî tartışmalar, diğer din mensuplarının mezhepleri ve son olarak da mülhitler ile tabiat konularında yapılan tartışmalar, söz konusu beş bölüm içerisinde incelenmiştir (Belhî: 30, 32, 37). Eserde, yargılayıcı bir dilden kaçınıldığı, bütün fırkaların olduğu gibi tasvir edildiğine tanıklık edilmektedir. Makâlât'ta Mu'tezile konusunda yazılanlar ise eserin özgün yönlerinden biri olarak kendini göstermektedir. Bu bölüm, Mu'tezile ekolünün önde gelen siması ve müellifin hocası el-Hayyât'ın kontrolü altında tahrir edilmiş olmalıdır.

Belhî, Kitâbu'l-Makâlât'ında metodik açıdan tabakât kitaplarında görülebilen bir yöntem uygulamış; Mu'tezile, Zeydiyye gibi mezheplerin düşüncelerinin nasıl ortaya çıktığına ilişkin tarihsel ve mekânsal bilgiler sunmuştur. Böylece eserde fikirlerin ortaya çıkışı ve gelişimi takip edilebilmekte, fikir sahiplerinin yaşadıkları coğrafyayı etkileyen fikirler ve şahıslarla ilgili malumat elde edilebilmektedir.

Diğer makâlât ve fırak türü kaynaklara mukayeseyle Kâ'bî'nin Makâlât'ında dikkat çeken bir konu da, başka eserlerde itikâdî bir zümre olarak tespiti yapılmayan "el-Âmme"nin altı ana fırkadan biri sayılmasıdır. Bunlar, dini konularda taklidi esas alan ve ayrıntılardaki ihtilaflara girmekten kaçınan sosyal tabakayı işaret etmektedir. Bu tabaka ticaret erbabı, sanatkârlar, köylüler, bedevîler gibi her hangi bir dini tedrisat almayan topluluklar olarak bilinirler (Gömbeyaz, 2005:17). Öte taraftan Kâ'bî, fırak müellifleri tarafından da Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne bağlı Kâ'bîyye fırkasının kurucusu ya da önde gelen şahsiyeti olarak gösterilmiştir.

Kâ'bî, bilgi konusunda Basra Mu'tezilesi'nden ayrılmış ancak Bağdat ekolünü de doğrudan doğruya tasvip etmemiştir. Söz gelimi ona göre evherler, renk dışındaki bütün arazlardan soyutlanabilirler. En önemlisi de Tevhid, Allah'ın bir olduğunu kabul etmekten ziyade O'nun olay olguların yaratıcısı olduğuna iman etmektir. Ebû'l-Kâsım el-Belhî, Allah'ın birliğinin kanıtı, onun irade sahibi olması, İlâhî sıfatlar, vahyin anlaşılması ve Kur'ân'ın yaratılması ile ilgili konularda da yine kendi sistematigi içerisinde özgün denilebilecek bir bakış açısı getirmiştir.

İslâm tarihinin her döneminde İslâm düşüncesinin gelişmesi ve yerleşmesi için kendi metodolojileri içerisinde İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışan mezhebi ekoller kendilerini ifade etmeye çalıştıkları eserler ortaya koymuşlardır. Kültür tarihimizin vazgeçilmez unsurları olan bu eserler, yazıldıkları tarih ve coğrafyadan tecrid edilerek ele alınmamalıdır. Kütüphanelerimizde çoğu yazma olarak araştırılmayı bekleyen bu tür eserlerin müellifleri, kendi zaman ve zeminlerinde ortaya çıkan telakkilerle İlâhî muradı anlamaya; Hz. Peygamberin uygulamalarını tahlil etmeye çalışmışlardır (Teber, 2014: 294). Hayyât ve öğrencisi Kâ'bî, Mu'tezile ekolünün sistematik bir düşünce haline gelmesinde önemli bir role sahip olan Ebû'l-Huzeyl Allaf'ın sıfatlara ilişkin görüşlerini daha da geniş bir çerçevede değerlendirmiştir. Allah'ın yedi, Allah'ın vechi ve aynı gibi müteşâbih ifadelerin, zahiri-literal anlamları yönüyle çeşitli anlamlara açık olabileceği şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu ayetlerin Arap dilinin kendine özgü kuralları ve aklın verileri ışığında mecazî anlama alınabileceğini savunmuşlardır. Onların bu yaklaşımı ise İslâm itikadî esaslarını naslar dâhilinde mantıksal bir tutarlılık içerisinde sistemleşmesine pozitif bir katkı sağlamıştır (Aydınlı, 2010:300).

2. Zeydiyye Mezhebi'nin İslam Düşüncesindeki Yeri

Zeyd b. Ali'ye (122/740) tabi olanlar ve onun yolundan gidenlerin mezhebi olarak bilinen Zeydiyye, İmamiyye ve İsmailiyye gibi Şîî fırkalar arasında yer almakta ve günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Zeydilik, Yemen'in kuzey kesimlerine 3/9. yüzyılın sonlarından itibaren günümüze kadar bu bölgede yaygın şekilde kabul görmüş bir mezheptir (Gökalp, 2014b: 43 vd.). Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn'e (122/740) nispet edilmektedir ve onun ölümünden sonra oğlu Yahya b. Zeyd'in (125/743) yolundan gidenler anlamında bir isimlendirmedir. Zeydiyye ismi, Zeyd b. Ali'nin taraftarlarını, onun görüşlerini savunanları ve soyundan gelenleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır (Nâşî el-Ekber, 1971:42-45; Eş'arî, 1980:65; Şehristânî, 1996: I/189).

İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan Zeydiyye, savunduğu fikirleri ve uygulamaları dikkate alındığında diğer Şii fırkalara oranla daha ılımlı bir görünüm sergilemektedir. Zeydiyye devlet yönetimini ele geçirmek için 122/740 yılında Kûfe'de siyasi amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Zeydiyye'nin doğuşu Zeyd b. Ali'nin Kufe'de Ümeyyeoğullarının hilafetine karşı giriştiği isyanla başlatılmaktadır (İbn Kuteybe, 1967:2/104). Siyasi içerikli bu oluşum daha sonra mezhebi bir yöne evrilmiştir.

80/699 yılında Medine'de dünyaya gelen Zeyd'in temel eğitiminin ardından Hicaz ve Irak taraflarına giderek Vasil b. Ata ve Ebû Hanîfe gibi isimlerle görüş alışverişinde bulunması dikkat çekmektedir. İlmi çalışmalarının yanı sıra siyasi düşüncelere de sahip olduğu anlaşılan Zeyd'in Kufe'ye gelerek buradaki taraftarlarıyla buluşması onun ve taraftarlarının adına bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. 121/739 yılına denk gelen bu yeni süreçte taraftarlarının teşviki ile isyan etme kararı almış ancak isyan günü sabahı yeterli sayıda taraftarının gelmemesi nedeniyle Zeyd b. Ali 122/740 yılında söz konusu isyan esnasında Kûfe'de hayatını kaybetmiştir (Dineverî: 1988:345).

Zeyd'den sonra oğlu Yahya b. Zeyd Horasan taraflarına kaçmak zorunda kalmıştır (Yakubî, 1960:3/67). Yahya b. Zeyd'in ardından 127/744 yılında Abdullah b. Muaviye, 145/762 yılında Medine'de Muhammed b. Abdilllah ve Basra'da İbrahim b. Abdilllah, 169/785 yılında Hüseyin b. Ali, 199/814 yılında Muhammed b. İbrahim ve ardından Ebu's-Serâye ve yine 219/834 yılında Horasan'da Muhammed b. Kâsım b. Ali tarafından Zeydîler adına isyan etmişlerdir (Ümit, 2010:103; Gökalp, 2007a: 65-67). Bu isyanlar her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Zeydîler artık müstakil bir topluluk olarak tanınmaya başlamıştır. Emevî ve Abbasîlere karşı başarılı olamayan Zeydîler merkezden uzak bölgeler gitmeyi tercih etmişlerdir. Zeydîlerin önce Taberistan ve daha sonra da Yemen'e yöneldikleri görülmektedir.

Yemen'deki Zeydî devleti el-Hâdî ile'l-Hak lakabıyla bilinen Yahya b. Hüseyin (298/910) tarafından kurulmuştur (Yahyâ b. Hüseyin, 1986: 166). O, dedesi Kâsım b. İbrahim'in ardından önemli bir Zeydî kelamcı olarak kabul edilmektedir (Gökalp: 2014a:135-143). Yemen'de kendi devletlerini kuran Zeydîlerin burada özellikle Karmatî İsmailîlerle mücadeleleri dikkat çekmektedir (Alevî, 1972:340). Yaklaşık on dört yıl Yemen'de Zeydî devletini yöneten Yahya b. Hüseyin'in 298/911 yılındaki ölümü üzerine yerine oğlu Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yahya geçmiştir. el-Mehdî Lidînillâh Hüseyin b. Kâsım'dan (ö.404/1013) sonra uzunca bir süre kesintiye uğrayan Zeydî idaresi (Yemânî, 1965:41-48) fırsat buldukları her ortamda yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır.

Zeydi el-Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman, 532/1138 yılından 566/1171 yılına kadar Zeydiler adına hüküm sürmüştür (Muhallî, tsz: 2/117-132). Ondan sonra 593/1195 yılından 614/1217 yılına kadar el-İmam Mansur Billâh Abdullah b. Hamza onların Yemen'deki hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Yemen 945/1538 yılında Osmanlı devletine bağlanmıştır. Ancak Zeydilerin Osmanlı devletinin idaresini kabullenme konusunda istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. İlk önce el-Mutahhar b. Şerefuddin Osmanlı'ya karşı gelmiştir. Daha sonra İmam Mansur Billâh Kâsım b. Muhammed 1006/1597 - 1029/1619 yılları arasında Osmanlı Devletine karşı Zeydiler adına mücadeleyi devam ettirmiştir. İmam el-Müeyyid Muhammed b. Kâsım (1054/1644) döneminde Zeydiler yönetimi tekrar ele geçirmişlerdir (Yahya b. Hüseyin:297).

1289/1872 yılında tekrar Osmanlı devletinin yönetimine giren Yemen, 1322/1904 yılında Zeydi İmam Yahya'nın liderliğinde Osmanlı yönetiminden ayrılmıştır. Uzun süren bu karşılıklı girişimlerin sonunda Osmanlı Devleti 1336/1918 Yemen'in idaresini Zeydi İmam Yahya'ya teslim etmiştir. İmam Yahya 1367/1948 yılına kadar Zeydiler adına Yemen'in idaresini ele geçirmiştir (Curafi, 1987: 208 vd.). Zeydiler bu tarihlerden itibaren Kuzey Yemen'de yaşamlarını sürdürmektedirler (Salim: 1993:29-52).

Şii fırkaların benimsediği fihhi uygulamalardan farklı olarak, Zeydilerin Hanefî fıkhına yakın oldukları bilinmektedir (Bulut, 2018:132-133; Ümit, 2020:145). Zeydî temel görüşleri ise tevhid, adalet ve el-va'd ve'l-va'id, imâmet ve el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker şeklinde tasnif edilmektedir (Hâdî, 2001:62). İmamet prensibi Zeydiyye'yi diğer fırkalardan ayıran temel hususlardan başında gelmektedir. Diğer Şii fırkalarda olduğu gibi Zeydiyye de imâmet eksenli görüşlere sahiptir. İmamete inanmak onlara göre usulü'd-din'den sayılmaktadır (Rassâs, 1971:21). Zeydilerin iddiasına göre Hz. Peygamberden sonra Müslümanların en üstünü, en faziletlisi olan Ali b. Ebî Tâlib imamdır. Kendisinden sonra ise sırasıyla Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali iki imamdır. Zeydî kelâmcılar Ali b. Ebi Talib'in imâmetini kitap, sünnet ve Ehl-i Beyt mensuplarının icması ile temellendirmektedirler (Kâsım b. Muhammed, 2000:149-150).

Zeydiyye'ye göre Ali b. Ebî Tâlib ümmetin en faziletlisi olması hasebiyle imameti hak sahibi efdal olan kişidir. İlk halife Ebu Bekir ve ikinci halife Ömer ise Ali b. Ebi Talib'e nispetle daha az faziletli olan yani mefdul kişilerdir. Zeydiyyeler, efdal olan kişi varken Müslümanların menfaati uğruna mefdul olan kişinin imâmetini de meşru kabul etmektedirler (Şehristânî: I/180). İlk Zeydiler tarafından benimsenen bu görüşün yerine daha sonra Cârüdiyye fırkasının benimsediği, sadece en üstün

olanın yani efdalin imâmetinin meşrû olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Öte yandan Zeydiler diğer Şii fırkalardan farklı olarak Hz. Ali'nin ismen değil vasıfları işaret edilerek imâmete tayin edildiğini savunurlar (Ümit:142).

Zeydilerin iddiasına göre Ali-Fatıma soyundan gelen, gerekli şartları haiz ve kendi adına davette bulunan kişi kendisine itaat edilmesi şart olan imam olarak kabul edilir. Zeydiler, diğer Şii fırkaların iddia ettiği gibi sadece imamların sahip olduğu gizli bir bilgi inancını kabul etmezler. Zeydiyye'ye göre imamların sahip olması gereken bilgi, Hz. Peygamber'den Ali b. Ebi Talib'e tevarüs etmiş, kimsenin bilmediği gizli, özel ve vehbî bir bilgi değildir. Bu normal insanlar gibi çalışılarak elde edilmiş yani kesbî nitelikli bilgidir. Ayrıca Zeydiler gâib imam anlayışını da benimsemezler. Onlara göre imam, imâmetini ilan edip kendi adına açıkça davette bulunmalı ve bu doğrultuda mücadelesini sürdürmelidir. İmamilerin veya bazı İsmaililerin imamların sayısını sınırlamalarının aksine Zeydiler imamların sayısını sınırlandırmazlar. Zeydi imamet anlayışına göre diğer insanlar gibi imamlar da hata yapabilirler. Hatta imâmet için gerekli nitelikleri yitirdiğinde azledilebilir ve gerekirse onlara karşı hurûc edilebilir. Küçük çocuklar imam olamayacağı gibi, imâmetin babadan oğla geçmesi gibi bir kabul de yoktur. Zeydilerin, yine İmamilerden farklı olarak bed'a, ric'at ve takiyye inancını benimsememeleri dikkat çekmektedir (Gökalp-Karagöz, 2021:182-185). Zeydiyye'nin imâmet anlayışıyla İslam siyasi düşüncesine yeni bir boyut getirdiği söylenebilir.

3. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Zeydiyye

Hiz. Muhammedi'in vefatından sonra Müslümanların ilk olarak imamet konusunda ihtilafa düştüklerini ifade eden Kâ'bî, mezhepleri Şia, Havaric, Mu'tezile, Mürcie, Amme ve Haşviyye olarak altı grup altında tasnif etmektedir (Belhî: 83). Kâ'bî, imamet meselesinden sonra Müslümanların ehl-i ridde, Osman'ın hilafeti dönemindeki bazı olaylar, Ali'ye biat konusu, Talha, Zübeyr ve Aişe ile Ali arasındaki anlaşmazlıklar, Muaviye ve Ali mücadelesi ve hekem olayı konularında da ihtilafa düştüklerini vurgulayarak bu ihtilafların neticesinde Havaric ve Şia'nın ortaya çıktığını ve bu fırkalar arasındaki ihtilafların hala devam ettiğini belirtmektedir (Belhî: 84).

3.1. Zeydiyye Tanımı ve Tasnifi

Kâ'bî eserinin Şia kısmının girişinde Ali'nin sağlığında iken Şia'nın başlangıçtan itibaren Ali'nin yanında olanlar, Osman konusunda aşırı tepki verenler ve ashabu İbn Sebe' olarak üç grup olduklarını (Belhî: 84) ancak daha sonra Zeydiyye ve İmamiyye olarak ayrıldıklarını ve bunların tamamının Ali'yi bütün sahabe ve bütün

insanlardan daha üstün tuttıklarını belirtmektedir. Kâ'bî'nin aktardığına göre Ali'nin imamete en layık kişi olduğunu ve imametın onun soyundan devam edeceğini savunan Şiiler daha sonra bu konuda ikiye ayrılmışlardır (Belhî: 84-85). Kâ'bî Şia içerisindeki firkalaşmayı Ali ve onun çocuklarından sonra kimin imam olacağı konusundaki ihtilafa dayandırmaktadır. Onun bu ifadelerinden, Şiilerin imamet konusundaki ihtilaflar yüzünden kendi aralarında ayrışma yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî, ilk önce Zeydiyye'ye göre imametın nasıl hak edildiği konusuna değinmektedir. Onun aktardıklarına göre Zeydiler, Ali'nin bütün sahabelen daha faziletli olduğu için imam olmayı hak ettiğini iddia etmektedirler. Zeydilere göre imamet veraset ve nass yoluyla değil fazilet, imametın talep edilmesi, kıyam etmek, akit ve biyat almak yoluyla gerçekleşir. Ancak Kâ'bî, Ebu'l-Carud ve taraftarlarının Ali'nin sahabe içerisindeki faziletinden dolayı değil bizzat Hz. Peygamber tarafından halife tayin edildiği yönündeki iddiasını aktarmaktadır⁴.

Kâ'bî bu kısa girişten sonra Zeydi firkalara değinmektedir. İlk önce Carudiyye'yi ele alan Kâ'bî'nin rivayet ettiğine göre Carudiler, Hz. Peygamber'in Ali'yi ismiyle değil sıfatlarıyla halife tayin ettiğini söylemektedirler. Onlara göre Hz. Peygamberden sonra sırasıyla Ali, Hasan ve Hüseyin imamdırlar. Bu üçünden sonra ise imam tayin edilmemiştir. Bunlardan sonra Hasan ve Hüseyin soyundan gelen, kılıcını çekerek Allah yoluna davette bulunan, âlim, fazilet sahibi kişi imamdır. Ancak Kâ'bî, Carudilerin kendi aralarında Hasan ve Hüseyin'in imamete tayini konusunda iki farklı gruba ayrıldıklarını belirtmektedir. Bunlardan birincilere göre Hz. Peygamber kendisinden sonra sırasıyla Ali, Hasan ve Hüseyin'i imam olarak tayin etmiştir. İkincilere göre ise Hz. Peygamber kendisinden sonra Ali'yi imam olarak tayin etmiştir, Ali kendisinden sonra Hasan'ı, Hasan da kendisinden sonra Hüseyin'i imam olarak tayin etmiştir (Belhî: 86).

Yine Makalat'ta yer alan bilgilere göre Carudiler başka bir yönden kendi aralarında üç gruba ayrılmışlardır. Bunlardan birinci gruba göre Muhammed b. Abdillâh el-Hüseyin ölmemiştir, bir gün ortaya çıkacak ve galip gelecektir. İkinci grup da aynı iddiayı Sahibu't-Talekan Muhammed b. Kasım için dile getirmektedirler. Üçüncüler ise Sahibu'l-Kufe Yahya b. Amr'ın ölmediğini iddia etmektedirler (Belhî: 86).

Burada zikredilen üçüncü fırka arasında yer alan Süleyman bin Cerir'in ise imamet konusunda farklı bir takım görüşler ileri sürdüğü rivayet edilmektedir.

⁴ Kâ'bî bu arada İmamilerin imamet konusundaki görüşlerine de kısaca değinmekte ve onlara göre imamın nass ve tayinle gerçekleştiği iddialrına da yer vermektedir.

Süleyman b. Cerir'e göre imamet halk arasında şura ile gerçekleşir, Müslümanlardan hayırlı olan iki kişinin akdiyle de imam olunabilir. Hz. Peygamberden sonra imamete en layık olan kişi Ali olmakla birlikte daha az faziletli olan yani mefdul kişinin imameti de caizdir. Böylece o, Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliğini caiz kabul etmektedir. Efdal olan her konuda üstün olsa da mefdul olanın imameti geçerlidir. Ancak Süleyman b. Cerir, Osman'ın imametini onunla olan hadiselerden dolayı kabul etmezler. Süleyman bin Cerir'e göre Ali delalet düşmemiştir ve onun delalet düşüşü hakkında delil yoktur. Ona göre sahih rivayetler yoluyla doğru olduğu zaman halk arasında özellikle bu konunun bilinmesine gerek yoktur. Ali'nin dalalet düşmediği hakkında özel bir bilgiye de gerek yoktur (Belhî: 86-87).

Carudiyye'den sonra Bütriyye'ye⁵ değinen Kâ'bî'nin rivayetlerine göre, Bunlar Hasan b. Salih'in taraftarlarıdır ve Kesiru'n-Neva'nın görüşlerini benimsemektedirler. Kâ'bî'ye göre Butriyye ve Süleymaniyye arasında büyük bir fark yoktur. Ancak bu iki fırka Osman konusunda ihtilaf ederler. Süleyman b. Cerir Osman'ı tekfir ederken Hasan ve taraftarları ise olayların ortaya çıkmasından sonra ondan uzak durmaktadırlar (Belhî: 87).

Ebü'l-Kasım el-Kâ'bî, burada onlar arasında yer alan İbnü'l-Yeman ve onun taraftarlarının da Carudiyye ve Butriyye'ye yakın görüşlere sahip olduklarını belirtmektedir. Ancak bunlar Osman'dan uzak durulmasının şart olduğunu söyleyerek ondan uzaklaşırlar (Belhî: 87).

3.2. Zeydiyye'ye Nispet Edilen Şahıslar

Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bî Makalatında bazı kimselerin mezhebi aidiyeti konusunda da bilgi vermektedir. Daha önce fukaha ve diğerlerinden zikredilenlerin dışında el-Hasan (b. Salih)'in kardeşi Ali b. Salih, Vaki' b. el-Cerrah, Yahya b. Âdem, Ubeydullah b. Musa ve el-Fazl b. Dukeyn'i Zeydiler arasında saymaktadır. Ayrıca bazı isimlerinden daha sonradan Şiileştiğini belirtmekte ve bunlar arasında şu isimleri saymaktadır; Süveyr b./ Ebi Fahita, Salim b. Ebi'l- Ca'd, Salim b. Ebi Hafsa, Seleme b. Kuheyl, Hubayb b. Ebi Sabit, Yunus b. Habbab, Yahya el-Cezzar, Umar b. Sabit Ebü'l Mikdam, Cabir b. el-Cu'fî, Şu'ba, el-A'maş, Ebu İshak es-Sabî' ve Muğira. Bu isimlerden daha önce de Alkame, Hubeyre b. Yârim, Hubbatu'l-Urnî ve el-Haris el-A'var'ın Şiileşenler arasında olduğunu zikretmektedir (Belhî: 116).

⁵ Zeydiyye'den Kesîrünevâ el-Ebter'in (ö. 169/785-86) görüşlerini benimseyen ve Hasan b. Sâlih'e (ö. 168/784-85) nisbetle Sâlihiyye diye de anılan fırkaya Bütriyye denilmektedir.

Kâ'bi yine Zeydi Şiiler arasında yer alan ancak Haccac'a karşı olduklarını zikrettiği isimleri şöyle sıralamaktadır; Abadurrahman b. Ebi Leyla, Ebü'l Buhterî, Sa'id b. Cübeyr. Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan ile beraber olan Muhammed b. el-Aclan. Kardeşi İbrahim ile birlikte Beşir er-Rahhal, Abbad b. el-Mikdam, Yezid b. Harun el-Alai, Müslim b. Sa'd, el-Asbag b. Zeyd, Hüseyim b. Beşir ve onunla birlikte Bahamra'ya giden ve öldürülen Hüseyim'in oğlu ve kardeşi ve yine onula birlikte giden el-Avvam b. Havşeb. Kâ'bi ilaveten Tavus'un da Şiileştiğinin rivayet edildiğini not etmektedir (Belhî: 116).

Mezheplerin teşekkülünü henüz tamamlamadığı erken dönemlere ait bazı isimlerin mezhebi aidiyetlerinin her zaman tartışma konusu olduğunu ifade etmiştik. Özellikle meşhur bazı isimleri her mezhep kendi mensupları arasında sayabilmektedir. Kâ'bi, Ebu Hanife'nin de Zeydi fırkalar arasında yer alan Butriyye'den olduğunun rivayet edildiğini zikretmektedir (Belhî: 117). Ancak Yusuf Şevki Yavuz'un belirttiği gibi, devlet başkanının, müminlerin bir araya gelip istişarede bulunmaları yoluyla seçilmesi gerektiğini kabul eden Ebü Hanife'ye göre Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den sonra Hz. Ali ashabin en faziletlisidir; muhalifleriyle olan anlaşmazlıklarında da haklıdır. Ona göre hilâfete, idareyi zorla ellerine geçiren Emevî ve Abbâsîler'in değil ümmetin işlerini düzeltmek isteyen Ali evlâdı daha lâyıktır. Ebü Hanife, İmam Zeyd'in ve Ehl-i beyt'e mensup kişilerin mevcut idareye karşı giriştiği mücadelelere destek vermiştir. Fakat buna dayanarak bazı Şii yazarların iddia ettiği gibi Şîa'nın imâmet anlayışını benimsediğini söylemek mümkün değildir. Zira Ebü Hanife imâmeti nasla Ehl-i beyt'e verilmiş bir hak olarak görmemiş, sadece döneminde Ehl-i beyt'e mensup olanları imâmete diğerlerinden daha lâyük kabul etmiştir (Yavuz, 1994:41). Dolayısıyla Ebu Hanife'nin Zeyd b. Ali'yi ve Ali oğullarını desteklemiş olması onun Zeydi veya Şii olarak tanımlanması yönündeki iddiaları haklı çıkarmayacaktır.

Kâ'bi'nin, el-Hasan b. Ali'nin soyundan gelenlerin çoğunun Zeydi Butriyye'den olduğunu ifade etmesinin de (Belhî: 117) ayrıca önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Zeydilerin sonraki dönemlerde Carudiyye'nin görüşlerine meylettiği rivayetleri bulunmaktadır. Böyle olsa dahi sürecin aydınlatılması açısından bu bilgilerin önem arz ettiği kanaatindeyiz.

3.3. Zeydiyye'nin İtikadi Konulardaki Görüşleri

Mezheplerin doğuşu, alt grupları ve bir takım şahıslar hakkında bilgiler veren Kâ'bi mezheplerin itikadi konulardaki görüşlerine ise konu başlıkları altında

karşılaştırmalı olarak yer vermektedir. Ehlü'l-mille'nin ihtilaf ettiği konular başlıklı dördüncü bölümde sistemli bir şekilde mezheplerin itikadi görüşlerini aktarmaktadır.

Tecsim konusunda Kâ'bî, Zeydiyye'nin Mu'tezile, Havaric ve Mürcie ile aynı görüşte olduğunu belirterek onların, Allah hakkında onun birliğini, onun cisim ve araz olamayacağını ve hiç bir yönden yaratılmışlardan hiçbirisine benzemediğini, onun âlim ve kâdir olduğu gibi zaman ve mekandan münezzehe olduğu anlayışını teyit etmektedir (Belhî: 241). Bundan başka Allah'ın sevinmesi, kaygılanması ve zevk alması gibi bir durumun bütün mezhepler tarafından topluca reddedildiğini de ifade etmektedir. Allah'ın mekâna ait olması konusunda Zeydiyye, Mu'tezile, Havaric ve Mürcie'nin aynı görüşte olduğunu belirten Kâ'bî bu konuda "Allah her yerdedir. Onun sadece bir anda bir yerde olup, ikinci bir yerde olamaması imkânsızdır. Çünkü bu yaratılanlara ait sıfattır" (Belhî: 244) şeklinde aktarır.

Ebü'l-Kasım el-Kâ'bî eserinde Zeydiyye'nin itikadi konulardaki görüşlerini aktarmaya devam eder. Onun bu konudaki rivayetlerine göre; Allah'ın zatı ve kudreti sonsuzdur. Onun zatının veya kudretinin sonsuz olması, sonradan yaratılmışlarda bulunmaz. Onun kudreti kendisindedir veya onun bir parçasıdır. O, sonsuzdur. Allah'ın cisim ve araz olmaması dolayısıyla bu sıfatların Allah'a ait olması gereklidir ve caizdir. Allah yücedir. Çünkü O sonluluğu ve sınırlılığı yaratandır. O kendi zatıyla kâdirdir, onu hiçbir şey aciz bırakamaz. O başka bir şeyin kudretine ihtiyac duymaz (Belhî: 246).

Kâ'bî, Mu'tezile, Havâric ve Mürcie'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi Allah'ın göz ile görünmesinin imkânsız olduğunu, bunun aynı zamanda Allah ile bizim aramızda perde olmasından kaynaklanmadığını da söyler. Çünkü o cisim, araz veya cüz olmadığı için göz ile görünmesi muhal olan bir şeydir. Bundan Allah yücedir. Göz ancak iz bırakan şeyi görür, bu da ancak iki cisim arasında olur. Onun cisim, araz, cüz olmaması ve onun benzeri ve denginin olmaması Allah'ın göz ile görülememesine açık bir delildir (Belhî: 247).

Allah'ın ilmi ve kudreti hakkında da Kâ'bî Zeydiyye'nin genel görüşlerini paylaşır ve Allah'ın zatıyla âlim olduğunu; kudretiyle kâdir olduğunu vurgular. Belhi'ye göre yüce Allah'ın gayrısında bir ilim ile âlim olması batıldır. Zira ilim onun dışında bir şey olsaydı, devamlı veya hadis olmaktan haliy olmazdı ve Allah'ın dışındaki şeylerin de sonsuz olması vacib olurdu (Belhî: 249).

Kur'an-ı Kerîm hakkında Belhi Zeydiyye'nin görüşüne şu şekilde katılır; Kur'an Allah'ın kelâmıdır, onun tarafından vahyedilmiştir. Şüphesiz önceden yok iken sonradan var olan Kur'an, Allah'ın mahlukatındandır. Kur'an'ın Allah'ın kendisi

veya gayrisi veya bazısı olması mümkün değildir. Çünkü Kur'ân okunur ve yazılır. Allah okunmaktan ve yazılmaktan mustağnîdir. Kur'ân'ın Allah ile beraber kadîm olması, Allah'ın dışındaki başka varlıkların da kadîm olmasını gerekli kılar ki, bu Allah'a karşı en büyük bir küfürdür. Çünkü insanların hepsi bir araya gelse de Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymaktan acizdirler (Belhî: 269).

Çocukların ahirette azaba çarptırılması konusunda Kâ'bi, ister müslüman anne-babadan ve isterse müşrik anne-babadan doğmuş olan çocuklara ahirette Allah'ın azap etmesinin, onun hikmetine mugayir olduğunu ve de caiz olamayacağını deklare eder. Eserinde kaydettiğine göre onlar, cennet hizmetçileri olarak cennette kalacaklardır. Allah, çocuklarını dünyadayken kaybetme acısına sabreden mümin anne, baba, nine ve dedelere de bu sabırlarına karşılık cenneti lütfedecektir (Belhî: 337). Müellife göre anne ve babanın dünyada böyle bir ızdırabı yaşamaması bir maslahat ve imtihandır (Belhî: 338-339).

Belhî, el-va'd ve'l-va'id konusundaki temel görüşleri benimsemiştir. Ayrıca o eserinde Allah'ın Va'idi diye bir bölüm açmış ve burada imanın tarifi hakkında bilgi vermiştir. O, ikrar ve mağrifetle ve Allah'ın va'dinden uzak olan imanın, va'idi gerektirdiğini dile getirmiş; dolayısıyla da bunun şirk değil nimet küfrü olduğunu belirtmiştir. Buna da o dönemde Arap lisanında kullanıldığı üzere كُفْرَتِ نِعْمَتِي وِ إِحْسَانِي diyen kimsenin⁶ sözünü delil getirmiştir (Belhî:364).

Emri bil ma'ruf nehiy anil munkar konusunda Belhî, Yezid b. Muaviye örneği üzerinden yürüyerek iyiliği emretmek ve kötülüğü menetmenin, her müslümanın üzerine düşen bir yükümlülük olduğunu dile getirmiştir. Kötülüğü men etme konusunda da her müslümanın kılıcıyla, eliyle, diliyle ve nihayet kalbiyle buğzederek mücadele etmesi vaciptir (Belhî: 407-408) görüşünü dile getirir.

Zeydiyye imamet'i ümmetin ayakta kalabilmesi için müslümanların üzerine Allah tarafından konulmuş bir farz olarak kabul etmiştir. İnsanlar onları bir araya toplayan imam ile barış içinde olurlar, hükümleri yerine getirirler, sınırlarını korurlar, orduyla savaşırlar. Ayrıca fey ve ganimetleri de imamet sayesinde sadakatle paylaşırlar (Belhî: 426).

Kâ'bî, Zeydiyye'nin alt kolu olan Carudiyeye'te temas ederek imam seçme konusunda, Hz. Peygamber'in bir imamda bulunması gerekli sıfatları açıkça ifade etmesine karşın ümmetin delaletle düştüğünü söylemişti (Belhî: 430). Zeydiyye'ye göre imâm Ali b Ebî Talip ve Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali dışından çıkamaz. Ancak

⁶ Benim nimetime ve ihsanıma nankörlük yaptın.

onlardan olup, imâmete talepte bulunan ve ona layık olan ve emirlik özelliklerini taşıyan kimsenin de mutlaka imam olması gerekir (Belhî: 432).

Bunun yanı sıra Belhî, eserinde imamı tanıma başlığı altında Zeydiyye'nin alt kollarının fikirlerini şöyle beyan etmiştir. Butriyye'den Süleyman b. Cerir'e göre insanların imama ismi ile biat ettikten sonra imam hakkında yakînî bilgiye ihtiyaçları yoktur. Çünkü Allah, imama itaat etmeyi vacib kılmıştır. Bütün müslümanların onun kendilerinin imamı olduğuna şahitlik etmesi gerekir (Belhî: 432-433).

Sahabilerin faziletleri hakkında da Zeydiyye, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli insanın müminlerin emiri Ali olduğunu savunmuştur. Ali diğer halifelere göre imâmet konusunda daha hak sahibidir (Belhî: 435). Ali'nin hayatı ve dindarlığı, Ebu Bekir ve Ömer gibi sahabelerden daha faziletlidir (Belhî: 436). Ali'nin delaletle düştüğü hakkında şahitlik etmek de caiz değildir ve onun temiz hayat yaşadığı rivayetlerle sahihtir. Bu ise dinen sabittir (Belhî: 436). Osman hakkında da Kâbî el-Belhî, Zeydiyye'den Süleyman b. Cerir'in görüşlerini tekrar etmiş ve Osman'ın yaptıklarıyla küfre düşmüş olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Talha, Zübeyr ve Aişe'nin de Ali ile mücadeleye girişmelerinin onları küfre düşürdüğünü belirtmiştir (Belhî: 437).

Sonuç

Mezhepler, bazen şiddetle eleştirilene maruz kalsalarda genelde İslam düşüncesinin doğuşu ve gelişim sürecine fikri anlamda katkı sağlamışlardır. Gerek ürettikleri kavramlar gerekse ileri sürdükleri fikirler kendilerinden sonraki süreç üzerinde her zaman yönlendirici olmuştur. Bugün varlığını devam ettiren mezheplerden biri olan Zeydiyye'nin bu anlamda İslam tarihinde dikkate değer bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Zeydiyye mezhebi Şii gelenek içerisinde yer almakla birlikte siyasi ve itikadi konulardaki yaklaşımlarıyla diğer Şii fırkalardan farklı bir karakter taşımaktadır. Zeydiyye'nin efdal ve mefdul imam teorisi başta olmak üzere imamet konusundaki görüşleri ve Allah'ın sıfatları, tecsim, teşbih, ru'yetullah, halku'l-Kur'an gibi kelami konulardaki yorumlarıyla İslam düşüncesinde bir açılım sağladığı görülmektedir.

İslam düşüncesinin özellikle ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve düşünce ekolleri olarak da kabul edilen mezheplerin doğuş süreçleri, tarihçeleri, görüşleri ve birbirlerine yönelik tutumlarının aydınlatılması açısından Makalat ve Milel Nihal türü eserler büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan Ebü'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhi'nin Kitabü'l-Makalat isimli eseri kaynaklık değeri açısından son derece kıymetli bilgileri içermektedir. Sadece Zeydiyye açısından değil başta Mu'tezile olmak üzere Şia,

Havaric, Mürcie ve bunların alt kolları hakkında da çok önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Ebu'l-Kasım el-Ka'bi'nin söz konusu bu eserinde Şia ve Zeydiyye hakkında verilen bilgilerin birkaç noktada önem arz ettiği kanaatindeyiz. Şiiliğin doğuşu Şiilerin kendi aralarında ayrışmalarının temelinde imamet konusundaki tartışmalardan kaynaklandığını yönündeki tespiti bu yönde yapılan çağdaş çalışmaları teyit eder niteliktedir. Şiilerin Şiayı Hz. Muhammed ve Kur'an'a dayandırma çabalarına karşılık Şiiliğin tarihsel süreç içerisinde teşekkül eden bir oluşum olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Öte yandan Zeydiyye'nin ortaya çıkışı ve gelişiminde Carudiyye ve Butriyye ayrımı üzerinden verdiği bilgiler dikkat çekmektedir. Zeydiyye kendi içerisinde de imametın vasfen mi Ali'ye verildiği yoksa faziletinden dolayı mı imameti hak ettiği noktasında ayrıştığı görülmektedir. İlk halifeler hakkında görüşlerine dair Ka'bi'nin aktardığı bilgiler özellikle Osman hakkındaki kanaatlerini öğrenmemiz açısından önemlidir.

Ka'bi'nin Makalat'ında verdiği bilgiler bu eserde adı geçen şahısların mezhebi aidiyetleri ve görüşlerinin aydınlatması açısından da çok kıymetlidir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi İslam tarihinin erken dönemlerinde yaşamış olan bazı isimlerin mezhepleri tartışma konusu olabilmektedir. Bu açıdan elimizdeki bu eserde verilen bilgiler Zeydiyye'ye nispet edilen şahısların tespitini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca Ebu Hanife'nin Zeydi olduğu yönündeki iddialar da dikkat çekmektedir. Zeydiyye'nin itikadi görüşleri konusunda verilen bilgiler ise özellikle Zeydilerin imamet anlayışının aydınlatılması açısından son derece önemlidir. Verilen bilgilerden Ru'yetulla, tecsim ve Allah'a bir mekan atfedilebilir mi gibi hususlarda Zeydilerin Mu'tezile, Havaric ve Mürcie ile benze görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Ka'bi'nin bu eseri Zeydiyye'nin tevih, adalet, el-va'd ve'l-vaid, emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ve imamet konusundaki görüşlerini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

Acar, Ayşe Neslihan, *Ebu'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Makâlât'ında Mutezile'yi ele alış şekli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

el-Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1972.

- Arıkan, Adem “Kitâbu'l-Makâlât ve Ma'ahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât, Ebü'l-Kâsım el-Belhî (el-Kâ'bî)”, Kitap Tanıtımı, *e-Makâlât, Mezhep Araştırmaları Dergisi*, XI/2, 2018.
- Aydınlı, Osman, *Akılca Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hitit Kitap Yayınları, Çorum 2010.
- el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.R. Fırlalı, Ankara 1991.
- Bebek, Adil, “Kâ'bî”, DİA, C.24, İstanbul 2001.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*, thk. Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000/1421.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kitâbu'l-Makâlât ve Me'ahü Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, Tahkîk: Hüseyin Hansu- Râcih Kurdî- AbdulHamîd Kurdî, Kuramer- Dâru'l-Feth, İstanbul Amman 2018.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsiru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî*, Cem' ve İ'dad ve Thk. Hıdr Muhammed Nebhâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007/1428.
- Bulut, Halil İbrahim *İslam Mezhepleri Tarihi*, Bilay Yayınları, Ankara 2018.
- Cezzar, Fikri Zeki, *Medâhilü'l-Müellifin ve'l-A'lamü'l-Arab Hatta âm 1215 h /1800 m*, Riyad, 1991.
- el-Curafî, Abdullah b. Abdilkerim el-Yemenî *el-Muktetaf min Târihi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezîr, Beyrut 1987.
- Çelik, Taha *Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhi ve Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2009.
- Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud *Ahbaru't-Tıval*, thk. Vilademir Circus, Leiden 1988.
- Ebu'l-Fida, İmadüddin İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay. İstanbul 2017.
- el-Eşari, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail. *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. Helmut Ritter Wiesbaden 1980.

- Gökalp, Yusuf, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi-Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma yayımları, Ankara 2014.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiliğin Mezhebî Kimliğe Kavuşmasında Yemen Sürecinin Önemi” *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergi*, sayı 27, 2019.
- Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Taberistan’da Yayılışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, 1999.
- Gökalp, Yusuf, *Zeydi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/12-13. Yüzyıllar*, Giriş Dijital Baskı Merkezi, Adana 2014.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebînin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *ÇÜİFD*, VII/2, 2007.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebînin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *ÇÜİFD*, VII/2, 2007.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye”, İslam Mezhepleri Tarihi I, ed. Yusuf Gökalp-Nail Karagöz, Ankara 2021,
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye” maddesi, DİA, C. 44, İstanbul 2013.
- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât Geleneğinde İmam Eş’arî*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005.
- el-Hâdî ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin. *Kitâbu Usûlü’-d-Dîn Akîdetü Ehl-i Beyti’-Tâhirîn*, Sa’da 2001.
- el-Hâdî ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin. *Kitâbu fîhi Ma’rifetullah*, (Mecmûu Resâili’l-İmam el-Hâdî içerisinde).
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmame ve’s-Siyase*, thk M. ez-Zeyni Kahire 1967.
- İbn Nedim, Ebu’l-Ferec. *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971.
- İsferâyinî, Şehfur b. Tâhir Ebu Muzaffer. *et-Tabsîr fi’-d-Dîn ve Temyîzu’l Fırkati’n-Nâciyeti ani’l-Fıraki’l-Hâlıkîn*,(thk. Muhammed Zahid el-Kevserî) Beyrut 1988.
- Kâdı Abdulcebbâr, Ebû’l-Hasan el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, nşr: Fuad Seyyid, Tunus 1974.

- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Kâsım b. Muhammed, Mansur Billâh Ali. *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, thk. Muhammed Kâsım Abdullah el-Hâşimî, Sa'da 2000.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-Zünûn an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun*, Beyrut, 1835.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut, tsz.
- Koç, Zeynep Hümeýra. *Ebü'l-Kâsım El-Kâ'bî El-Belhi'de Bilgi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- el-Kummi, Abbas, *el-Küna ve'l-Elkâb*, Beyrut, 1983.
- el-Mesudî, Ebî'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, thk. Saîd Muhammed el-Leham, Beyrut 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*, Çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, İstanbul 2015.
- el-Muhallî, Hasan Hüsamuddîn Humeyd b. Ahmed. *Kitâbu Hadâiki'l-Verdiyye fi Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, Yazmadan Tıpkı Basım Trz.
- Özen, Şükrü. “IV. (X.) yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannameşi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9,2003.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. F. Bedran, Beyrut 1996.
- Teber, Hatice. “Haricî Gelenekte Nahvî ve Lügavî Tefsir -Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz Örneği-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2014.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Ümit, Mehmet. “Zeydilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ed. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, Nobel Yayınları, Ankara 2020.
- Ümit, Mehmet. “Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer”, *İslâmî İlimler Dergisi* VI/1, 2011.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981.
- el-Yakubi, Ahmed b. Ya ku b b. Cafer b. Vehb. *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1960.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ebu Hanife” mad. C.10, 1994.

El-Yemânî, Tâcuddîn Abdalbâkî b. Abdilmecîd. *Târîhu 'l-Yemen el-Müsemmâ Behcetü 'z-zaman fî Târîhi 'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicâzî, Beyrut 1965.

Zehebî, *Tarihu 'l-İslâm ve Vefeyâtu 'l-Meşâhir ve 'l- A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1987-2004.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author % 34
2. Yazar/Second author % 33
3. Yazar/Third author % 33

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).